

Johannes de Laet en Nederlands- Brazilië

Tentoonstelling Universiteitsbibliotheek Leiden, 14 November 2009.

Benjamin N. Teensma

Universiteit Leiden

2018

INHOUD

Inleiding

Catalogus

Colofon

Inleiding

Braziliaanse suiker, verfhout en tabak waren in de zeventiende eeuw in Nederland gewilde maar dure produkten. Het was voordeliger ze te kapen dan te kopen. De in 1621 opgerichte West-Indische Compagnie (WIC) beschikte over een kapervloot met van kaperbrieven voorziene kaperkapiteins, tot wie Piet Heyn behoorde. Maar omdat produceren duurzamer is dan kapen, besloot de WIC in 1624 in Bahia een Braziliaans suikerland te veroveren. Nog geen jaar later werd zij daaruit verdreven. In 1628 bezorgde kaperkapitein Piet Heyn de Compagnie echter nieuw bedrijfskapitaal door de verovering van de Spaanse zilvervloot voor de Cubaanse kust. Daarvan werd een invasievloot gefinancierd die begin 1630 een enclave op de kust van het suikerland Pernambuco bezette. Dat werd het begin van een nieuwe Nederlandse kolonie in Brazilië, die tot begin 1654 zou bestaan. Zij staat als Nederlands Brazilië bekend, en beleefde haar bloeiperiode van 1637 tot 1644 onder het bewind van gouverneur Johan Maurits van Nassau.

De WIC werd door negentien directeuren bestuurd. Een van hen was de Leidenaar Johannes de Laet. Hoewel opgeleid voor de wolhandel, had hij uit belangstelling voor de Nieuwe Wereld naar zijn functie bij de WIC gedongen. Zijn particuliere bibliotheek bevatte een ruime collectie boeken over de geschiedenis en de natuurlijke historie van Noord-, Midden-, en Zuid-Amerika. Uit dat materiaal stelde hij in 1625 een beschrijving van de Amerika's op, in 1644 gevolgd door de geschiedenis van de WIC van 1621 tot eind 1636. Als bewindhebber had De Laet toegang tot het archief van de Compagnie, en daar vond hij de gegevens die hij opnam in zijn handgeschreven *Braziliaanse Handboek* uit 1637. Dit werk was door hem bedoeld als leidraad voor Johan Maurits van Nassau, die medio 1636 tot gouverneur van Nederlands Brazilië werd benoemd.

De gouverneur liet zich op zijn reis vergezellen door wetenschappers en kunstenaars die tot taak hadden zijn destijds weinig bekende ambtsgebied te documenteren en af te beelden. De bekendsten waren de schilders Frans Post en Albert Eekhout, de natuurvorser en cartograaf Georg Marcgrave, en de medicus Willem Piso. In de ambtsperiode van Johan Maurits werd de kolonie gepacificeerd en vergroot, kwam de suikerproductie tot ontwikkeling, en kreeg

de bekrompen hoofdstad Recife ruimte door de aanleg van de satellietstad Mauritsstad. De geschiedenis van het Braziliaanse bewind van Johan Maurits van Nassau werd in 1647 door Caspar Barlaeus geboekstaafd. De wetenschappelijke werken van Piso en Marcgrave zijn in 1648 door Johannes de Laet in het Latijn geredigeerd. Beide werken werden in luxueuze, rijk geïllustreerde folianten uitgegeven. Ondertussen werd in Den Haag het Mauritshuis alias “suikerpaleis” voltooid, waarin Johan Maurits zijn omvangrijke verzameling Braziliaanse schilderijen, etnografica en naturalia aan het publiek kon tonen.

Al die personen en gebeurtenissen hebben hun materiële sporen nagelaten in kaarten, prenten, documenten en boeken. De Universiteitsbibliotheek Leiden bezit daar hoogwaardige specimina van. Deze werden getoond naar aanleiding van de presentatie van *Het Braziliaanse handboek van Johannes de Laet*, bezorgd door B.N. Teensma, op 14 november 2009 in de Grote Vergaderzaal van de Universiteitsbibliotheek.

Catalogus

1 | Portret van Johannes de Laet door Van Bronchorst. [PK P 121.498]

Johannes de Laet was eind 1581 geboren. Dit portret dateert uit 1642 en dus staat hij er als zestigjarige op afgebeeld. Vermoedelijk in de studeerkamer van

zijn woonhuis aan het Leidse Rapenburg. Verzorgde baard, kort geknipte nagels, ongetwijfeld hagelwitte kraag en manchetten. Wijkende haargrens en lichte voorhoofdsrimpels. Welwillende oogopslag, zich van zijn waardigheid bewust. De boeken heeft hij zoals toen gebruikelijk met de snee-zijde in het zicht gezet. Uit de veilingcatalogus van zijn bibliotheek uit 1650 weten we wat hij daar zoal had staan: zoals te verwachten veel boeken over Noord-, Midden- en Zuid-Amerika. De Laet woonde op het Rapenburg waar zich thans de panden nr. 29 en 31 bevinden. Hij had het in 1610 gekocht van Franciscus Gomarus, hoogleraar in de theologie. Zijn zoon François de Laet zou het pand enkele decennia later in tweeën laten splitsen.

**JORNADA DOS
VASSALOS DA CO-**

ROA DE PORTVGAL, PERA SE

recuperar a Cidade do Salvador, na Bahya de todos os

Santos, tomada pollos Olandezes, a oito de Mayo

de 1624. & recuperada ao primeiro de

Mayo de 1625.

FEITA POLLO PADRE BERTOLAMEV

Guerreiro da Companhia de IESV.

ACADIVGD

ACADIVGD

Com todas as licenças necessarias.

EM LISBOA. Por Mattheus Pinheiro.

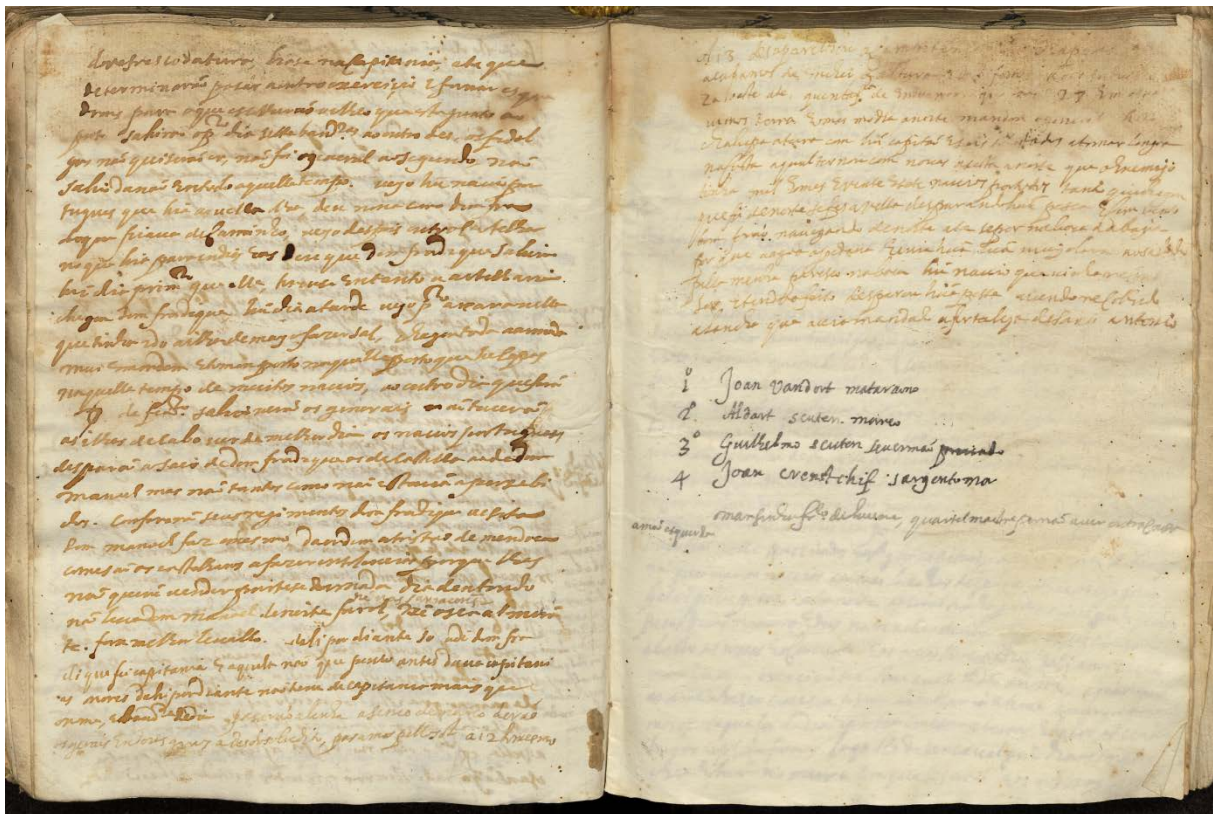
Anno de 1625.

Impressa à custa de Francisco Alvarez liureiro. Vendese em
sua casa, defronte da Misericordia.

Ex Biblioth. Viri Illust. Is. Vossii. 89

3 | De Portugezen berichten over de inname van Salvador door de
Nederlanders. [1365 F 11]

Johannes de Laet was nog maar nauwelijks tot bewindhebber van de WIC benoemd toen er al voorbereidselen getroffen werden voor de expeditie die in 1624 onder commando van Jacob Willekens en Piet Heyn de stad Salvador aan de Allerheiligenbaai moest innemen. De verovering slaagde wonderwel, maar binnen een jaar werden de Nederlanders er weer uit verjaagd door een gecombineerd Spaans-Portugese vloot onder commando van Don Fadrique de Toledo y Osorio. Hiervan bestaan veel welbekende Nederlandse prenten en gedrukte commentaren, maar daarnaast bezit de Leidse Universiteitsbibliotheek ook het zeer zeldzame Portugese boekje van Bartolomeu Guerreiro, *Jornada dos vassalos da Coroa de Portugal pera se recuperar a Cidade do Salvador na Bahya de Todos os Santos* (Lissabon, 1625).

4 | Het ooggetuigenverslag in handschrift van een Portugees onderofficier over de strijd tegen de Nederlanders. [VGG Q 14: 3]

Het nieuws van de val van Bahia bereikte het Hof van de Katholieke Koning [= Filips IV van Spanje] eind juli van het jaar 1624, en het is onmogelijk de verbazing en de verontwaardiging te beschrijven van allen die het hoorden. Alleen Zijne Majesteit en zijn ministers ontbrak het niet aan vastberadenheid en ouderwetse moed temidden van zoveel rampen, want ondanks de wanhoop van velen begonnen zij onmiddellijk de zaak in hun staatsraden te bespreken. Dit had als resultaat het vertrek op 6 februari 1625 van een Spaans-Portugese vloot. Uit het verslag van deze reis: ‘Op Witte Donderdag 27 maart zagen wij land. En in de avond van die dag zond de generaal een sloep naar de wal met een kapitein en zes soldaten om inlichtingen in te winnen. Op vrijdagavond keerden zij terug met het bericht dat de vijand over niet meer dan 1000 man en 27 schepen beschikte. Zodra zij terug waren, werden de zeilen gehesen en een kanonschot gelost. Onder goede wind voeren zij die nacht verder naar de ingang van de Baai; en zelfs het water hielp mee, en aan de hemel scheen de volle maan.’

Aiz desparelhou a...
 acabamos de...
 Za... de...
 umos...
 Calha...
 n...
 t...
 que...
 v...
 p...
 p...
 s...
 a...

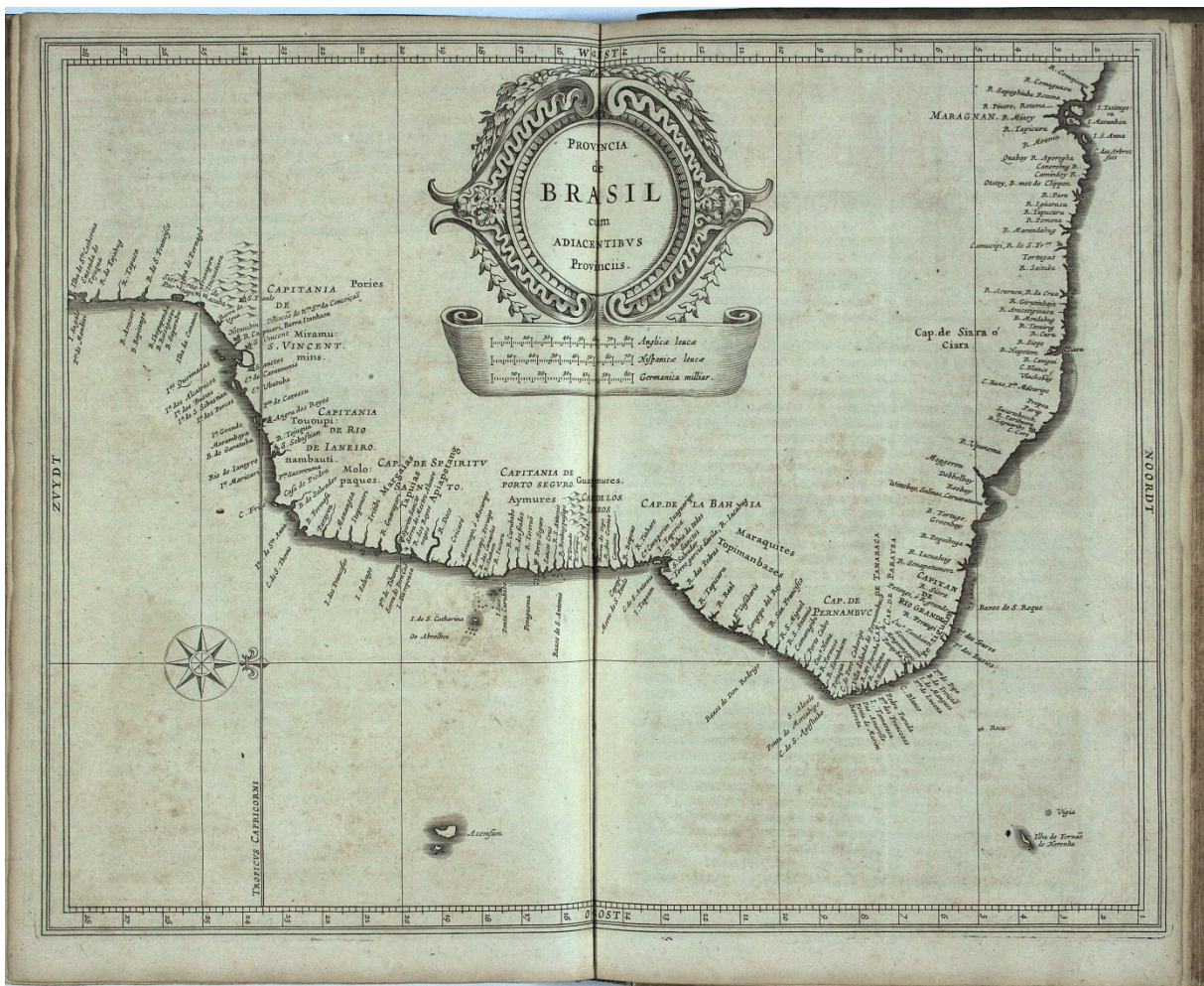
- 1º Joan Vandoit matavano
- 2º Aldart scuten. mores
- 3º Guilhelmo scuten leuerna p...o
- 4º Joan cventchif sargentoma

amas equivo...
 mar... de...
 quartel...
 a...

5 | Het handboek van De Laet: Beschrijvinghe van West-Indien (Leiden, 1630).
[373 A 15 titelpagina en 1015 B 15, p. 500/501: kaart van Brazilië]

Om een bevattelijk overzicht van de geografie, economie, etnologie en natuurlijke historie van het octrooigebied van de WIC te krijgen, had Johannes de Laet kort na zijn benoeming tot bewindhebber in 1625 uit binnen- en buitenlandse bronnen een West-Indisch handboek samengesteld. Hiervan verscheen een tweede druk in 1630 en een Latijnse respectievelijk Franse vertaling in 1633 en 1640. In de tweede, vermeerderde druk had hij uitzonderlijk fraaie kaarten van de WIC-hoofdkaartenmaker Hessel Gerritsz kunnen opnemen. Daarbij had De Laet gebruikte mogen maken van toen recente gegevens uit het WIC-archief: ‘in ontallycke plaetsen verbeteret, met eenige nieuwe caerten, beelden van verscheyen dieren en de planten versien’. ... ‘Ende eyndelijck verscheyden journalen ende aenteeckeninghen van de schippers, commisen ende stierlieden die dese landen onlangs hebben bevaren door last van de Geoctroooyeerde West-Indische Compagnie’.

HISTORIE
Ofte
Iaerlijck Verhael

Van de
Verrichtinghen der Geoctroyeerde
West-Indische Compagnie,

Zedert haer Begin / tot het eynde van t jaer
sestien-hondert ses-en-dertich;

Begrepen in Derthien Boecken,

Ende met verscheyden koperen Platen verciert:

Beschreven door

IOANNES DE LAET

Bewint-hebber der selver Compagnie.

TOT LEYDEN,

By Bonaventuer ende Abraham Elsevier, ANNO 1644.

Met Privilegie.

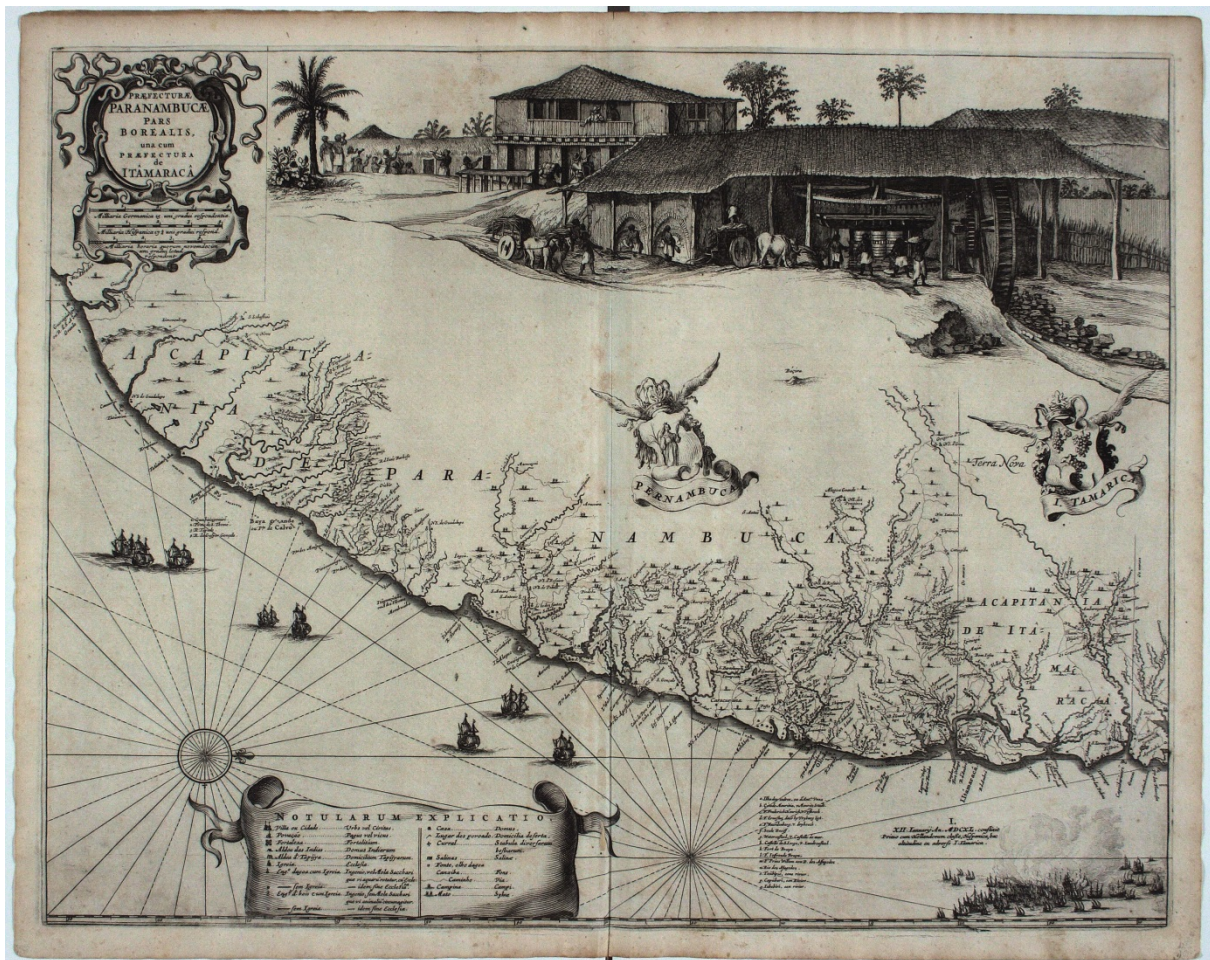

*Raad van Hoofden
en Colonien*

6 | Johannes de Laet, Historie ofte Iaerlijck Verhael (Leiden, 1644). [1802 A 8 titelpagina en 412 A 17: p. 16/17: San Salvador]

In dit werk behandelt De Laet van jaar tot jaar de geschiedenis van de WIC tot aan het bewind van Johan Maurits van Nassau. Zakelijk en beheerst in zijn stofbehandeling. Degelijk proza zonder overbodige stijlmiddelen. Didactisch geheel in orde. Overzichtelijke samenvattingen van vaak wijdloopige bronnen. Strakke regie in stijl en presentatie. Goede kennis van de geografische en economische realiteiten van de Zuid-Atlantische regio. De Laets werk is in geduldige arbeid en zorgzame toewijding tot stand gekomen. Hij kende de ideologie en de gevoeligheden van de Portugezen in Brazilië.

7 | Caspar Barlaeus' geschiedenis van het Braziliaanse bewind van Johan Maurits (Amsterdam, 1647). [COLLBN 20069 A 2]

Johan Maurits wilde per se dat dit werk in het Latijn geschreven zou worden om een zo groot mogelijk internationaal publiek te bereiken. De auteur oriënteerde zich als classicus op de klassieke oudheid en poogde daarom verheven klassiek Latijn te schrijven. Mentaal stond hij ver van het Braziliaanse milieu verwijderd, zodat taal en thema in dit boek voortdurend disharmoniëren. Barlaeus beschikte over uitvoerig bronnenmateriaal van Nederlands WIC-personeel, dat hij zonder al te grote kennis van de overzeese wereld moest samenvatten en vertalen. Meer dan eens heeft dat burleske resultaten opgeleverd. Indiaanse namen worden aan de lopende band gecorrumpeerd en de niet aflatende vleierijen aan het adres van Johan Maurits werken irriterend. Maar de in dit boek afgedrukte kaarten en prenten zijn van superieure kwaliteit en overstijgen het zwak gecomponeerde verhaal.

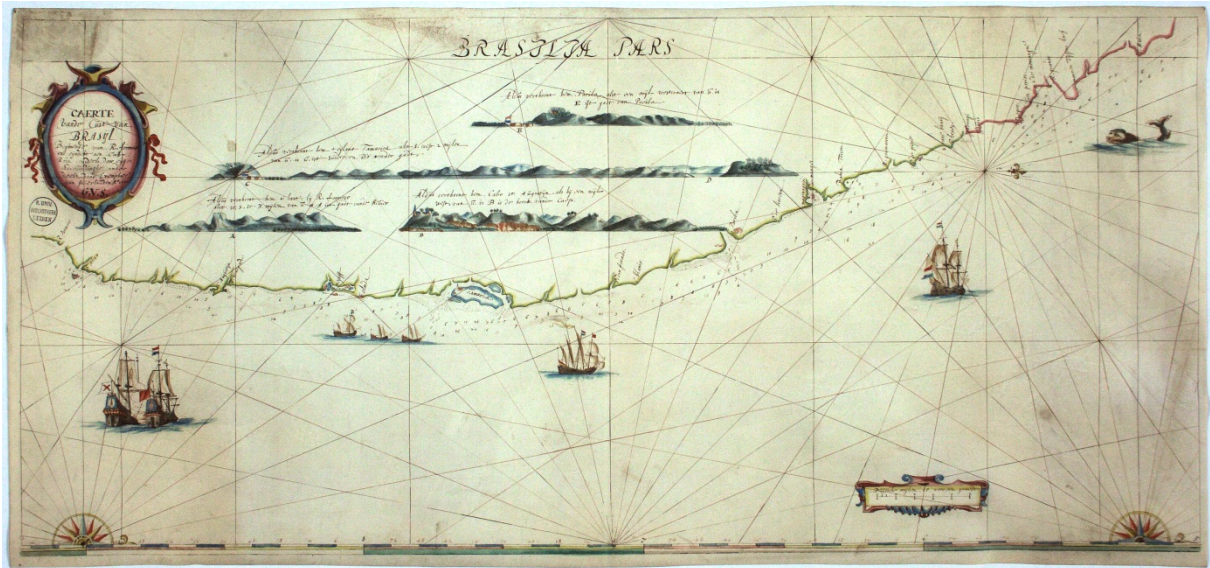

Detail rechtsonder

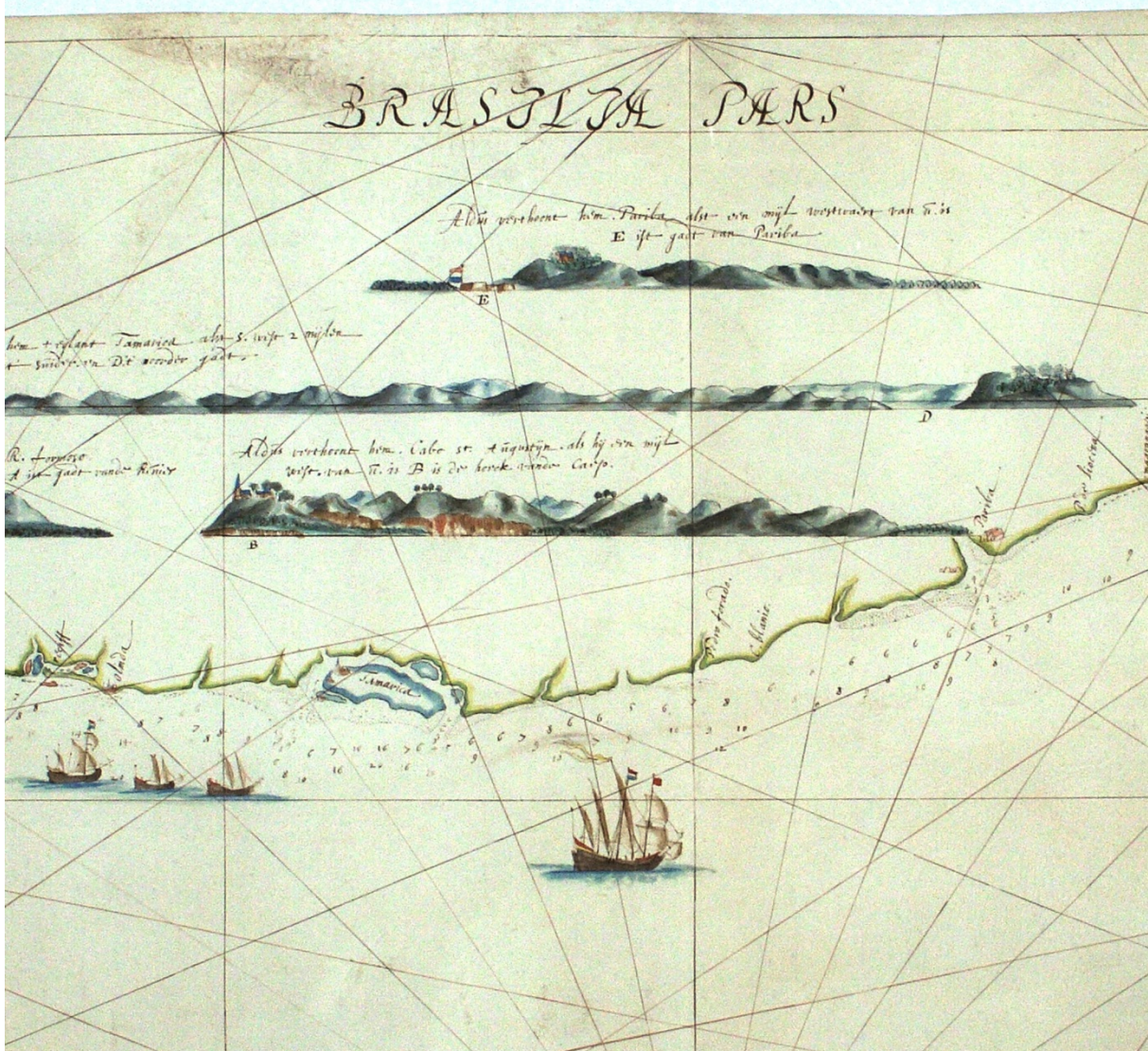
8 | Willem Piso en Georg Marcgrave, *Historia Naturalis Brasiliae* (Amsterdam, 1648). [1407 B 3]

Twee natuurvorsers uit het gevolg van Johan Maurits beschreven de natuurlijke historie van het land. Het tweede titelblad van de *Historia naturalis Brasiliae* vermeldt dat Johannes de Laet de teksten van Piso en Marcgrave heeft geordend, geannoteerd en gecompleteerd. En vermoedelijk ook in het Latijn vertaald. Veel werken van Marcgrave zijn verloren geraakt, maar het is bekend dat hij lange reizen door de Braziliaanse binnenlanden heeft gemaakt. Daar, en in Johan Maurits' planten- en dierentuin, kon hij zijn zoölogische waarnemingen doen en de schetsen maken die de *Historia naturalis Brasiliae* zo rijkelijk sieren. Daarnaast was hij een kundig cartograaf en astronoom. Willem Piso's aandeel in dit werk behelst zijn empirische studies op het gebied van tropische ziekten en geneesmiddelen, waarin hij volop aandacht schenkt aan de desbetreffende kennis van de Indianen. Nog eeuwen lang zou dit boek een internationaal standaardwerk blijven.

9 | Geleyns van Stapel, Caerte van de cust van Brasyl (1632). [COLLBN 054-07-001]

Deze elegante tekening op perkament uit 1632 biedt een nauwkeurige schets van de Pernambucaanse kust tot aan de Sint Augustinuskaap in het zuiden. Ook Olinda en Recife en het eiland Itamaracá staan er duidelijk op afgebeeld. Vooral de kustprofielen zijn het waard nauwkeurig te worden bekeken. Zij bieden veel schilderachtige details als vloedbossen, bosschages, steile bergwanden, kerkgebouwen en schepen onder bolle zeilen met de rood-wit-blauwe vlag in top. In hun beginjaren zaten de Nederlanders ingesloten op het Recife, en konden zij niet veel anders doen dan vijandelijke suikerschepen veroveren en de nabije kusten verkennen. Deze kaart is een welsprekend resultaat van laatstgenoemde activiteit.

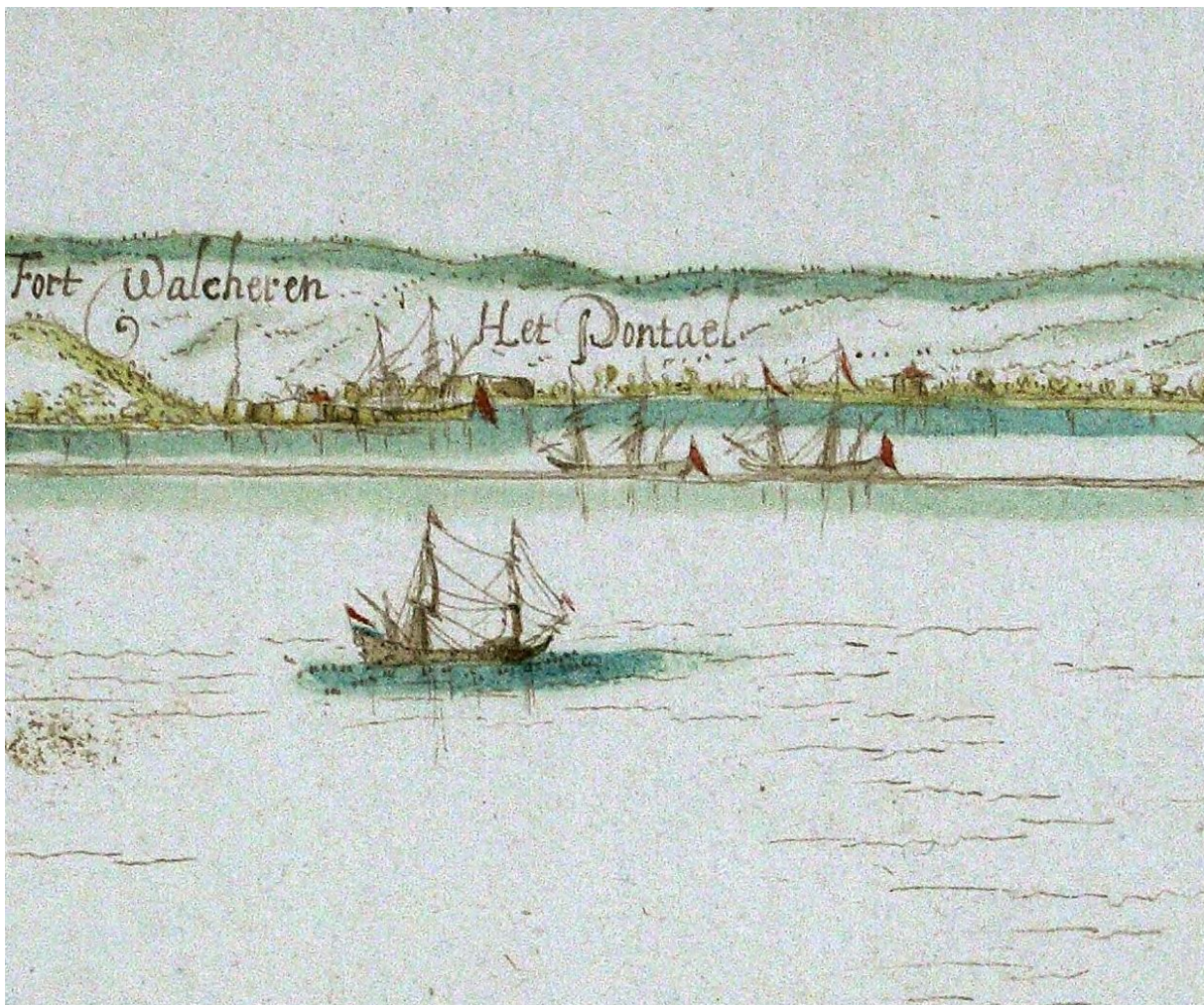

Detail middenboven

10 | D. Loens, De beeldinghe van de Caep St. Augustijn met sijn fortē (1638).
[COLLBN P 324-I N 112]

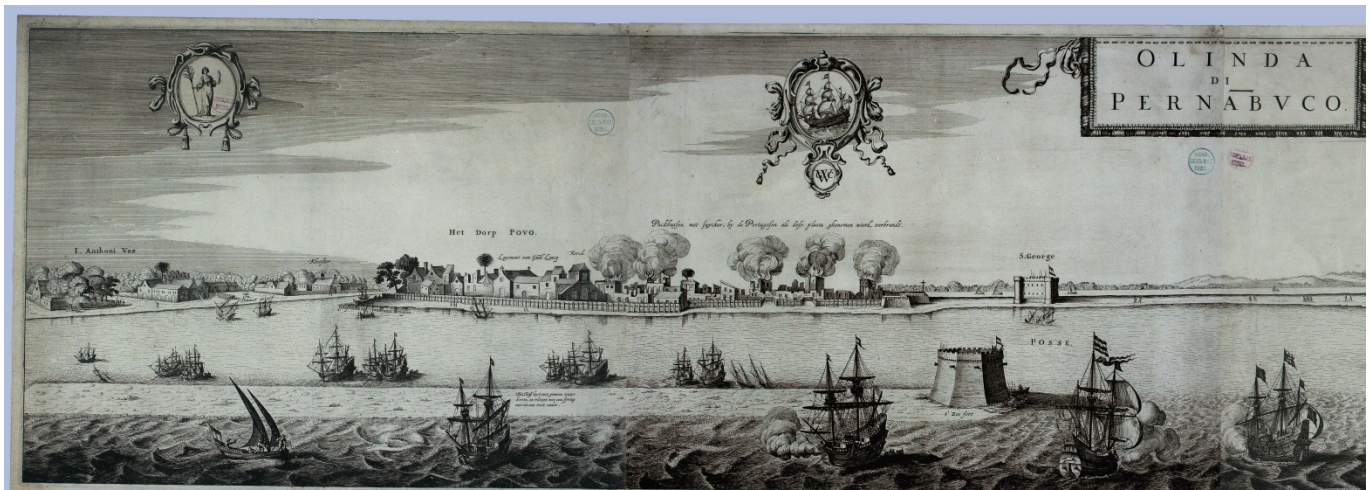
Het is niet bekend wie D. Loens was. Heette hij David, Dirk of Damiaan, en was hij schipper, soldaat of loods? Maar schetsen kon hij, zoals deze prent bewijst. Onder een blauwe lucht met stapelwolken verheft zich de geërodeerde kaap met het welbekende kapelletje dat ook op de kaart van Geleyns van Stapel uit 1632 zo markant aanwezig is. Dat witte kerkje was al mijlenver uit de kust te zien, en was vaak het eerste beeld van Brazilië dat de passagiers van de schepen uit Nederland te zien kregen. In 1638 was deze kaap al een aantal jaren in Nederlandse handen, zoals blijkt uit de toponiemen Het eiland Walcheren, Het fort Walcheren, en Het Houten Wambuis. Maar de namen Het Bara, het Pontael en Sinore de Naseret zijn in hun onbeholpen spelling Portugees gebleven. De zon schijnt, de golven kabbelen, de zeilen klapperen. De tekening oogt vredig, maar termen als Fort en Houten Wambuis duiden op oorlog.

Detail midden

11 | Johan Blaeu, Groot Prospect van Olinda en Recife (1643). [COLLBN SB 25-2-000195-110/11a-d]

Detail links

Dit imposante meerbladige zicht was bedoeld als publiekstrekker voor de met Nederlands Brazilië meelevende welgestelde burgerij. In een aangepast retrospectief beeldverhaal schetst het de situatie ter plekke tijdens de Nederlandse

invasie van februari/maart 1630. De ondersteunende tekst is een wonder van gecondenseerde topografische, geografische en zelfs onderwijskundige aard. De naam van de in kolom 2 vermelde schrijver *Iarricus* is een corrupteel van de achternaam van de jezuïetenpater Antônio de Morais. De laatste kolom vermeldt het grapje dat de Pernambucanen rond 1630 de Capiberibe ook *Rio de Fidalgos* noemden, oftewel ‘Rivier der Rijke Heren’. Dit verwijst regelrecht naar de desbetreffende passage in het relaas van de in 1631 gevangengenomen Portugese kustvaartkapitein Bartolomeu Peres, zoals vermeld in *Het Braziliaanse handboek* van Johannes de Laet uit 1637. Dit relaas is afgedrukt in het in 2009 door de Linschoten-Vereeniging gepubliceerde boek *Suiker, verfhout en tabak*, pp. 60-68. Inclusief de verschrijving Capesecia = Capiberibe, aldaar na te lezen op p. 64. Zo’n feitje levert het indirecte bewijs dat Johannes de Laet de schrijver was van de bijgeleverde verklarende tekst.

Detail

rechts

Colofon

‘Johannes de Laet en Nederlands-Brazilië’ is in 2009 als *online exhibition* (.xml) gepubliceerd in de beeldbank van Universitaire Bibliotheken Leiden.

In 2018 zijn de teksten en beelden vanuit de xml-structuur geconverteerd en met enige kleine aanpassingen als PDF-document opgeslagen in de nieuwe beeldbank.

De oorspronkelijke *online exhibition* is thans niet meer beschikbaar.

André Bouwman

Universitaire Bibliotheken Leiden

LEIDEN UNIVERSITY LIBRARIES ONLINE EXHIBITIONS, **exhubl007**